

8. Мацько Л. І., Сидоренко О. М. Українська мова. Посібник для старшокласників і абітурієнтів. – К.: Либідь, 1995. – 428 с.

Джерела

- Абрис** Російсько-український словник / За ред. д.ф.н. Жайворонка В. В. – К.: Абрис, 2003. – 1401 с.
- БТС** Большой толковый словарь русского языка / Кузнецов С. А. и др. – Норинг, 1998. – 1536 с.
- РУС** Русско-украинский словарь. Том 1–3. – К., 1968.
- СССРЛ** Сводный словарь современной русской лексики. В 2-х томах. – М.: Русский язык, 1991.
- СУМ** Словник української мови в 11-ти томах. – К., 1970. – 1980.
- ТСПИ** Першинов В. И., Савинков В. М. Толковый словарь по информатике. – М.: 1991. – 536 с.

ВАРІАНТНІСТЬ В-/У- В ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ

© Лариса Мовчун, 2010

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'374.822

У статті розглянуто варіанти слів з початковим **в-/у-**, історія розвитку семантики таких слів, а також принципи їх розроблення в тлумачних словниках. Протягом XIX–XX століть у лексикографії простежувалися три підходи до подання варіантів з початковим **в-/у-**: подавання безсистемно, залежно від фактичного матеріалу, системно за фонетичним принципом та системно за семантичним принципом. Останній критерій був реалізований у “Словнику української мови” (1970–1980) та продовжився в Додатку до нього.

Ключові слова: фонетичні варіанти, семантика, тлумачний словник.

This article contains the history of the variants of initial **в-/у-**, dynamics of semantics and principles of their presentation at the explanatory dictionary. During 19–20th century there were three approaches to presentation of the variants with initial **в-/у-**: presentation with lack of system, systematical presentation by the phonetic principle and systematical presentation by the

semantic principle. The last principle was realized at the Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language and its supplement.

Keywords: phonetic variants, semantics, explanatory dictionary.

Варіантність префіксального (початкового) *в-/у-* – досить поширене явище, характерна риса української мови, один із засобів її евфонізації. Сучасний прийменник і префікс *в/у* об'єднав у собі функції давніх окремих прийменників *въ* та *у*.

Перший з них указував на зв'язок із предметом, усередину якого спрямована дія, або з предметом, у межах якого дія відбувається; другий указував на властивість, суміжність, належність, а також віддалення, відокремлення від предмета [2: 19]. Хоча префікс *в-/у-* має інтегроване значення, є випадки, коли слова на *в-* та *у-* варіантів не мають.

Лексеми з початковими *в-/у-* можна згрупувати таким чином:

- 1) слова, що вільно варіюють;
- 2) омоніми, серед яких одні мають варіанти, інші не мають;
- 3) полісемічні слова, які варіюють не в усіх значеннях;
- 4) слова, які вживаються або тільки з *в-*, або з *у-*, тобто не варіюють;
- 5) слова, які не є варіантами.

1. Слова, що вільно варіюють.

Семантичні поля таких лексем з початковими *в-/у-* повністю накладаються. Це найбільша група слів, серед них є:

а) моносемічні: *узеленити (взеленити), всячина (усячина), вдрузк (удрузк)* і т. ін.;

б) полісемічні: *удовольняти (вдовольняти), док. удовольнити (вдовольнити), уже (вже), улесливий (влесливий)* і т. ін.;

в) омонімічні: *вбивати¹ (убивати), док. вбити (убити) – вбивати² (убивати), док. вбити (убити); вразливий¹ (уразливий) – вразливий² (уразливий)* і т. ін.

2. Омоніми, серед яких одні мають варіанти, інші не мають.

За умови подібності звукової оболонки вони різні за походженням. Ті з них, що не мають варіанта, належать до однієї з

груп п. 4: **убути**¹ “зменишуватися” – **убувати (вбувати)**, док. **убути**² (**вбути**) “взувати”; **уділ**¹ 1. іст. Князівське володіння. 2. У дореволюційній Росії – земельна власність царської родини. 3. уроч., заст. Доля. – **уділ**² (**вділ**) присл., діал. Вниз; **умикати**¹ 1. етн. Викрадати дівчину. 2. діал. Утікати – **умикати**² (**вмикати**) “пускати в хід”.

3. Полісемічні слова, які варіюють не в усіх значеннях.

Семантичні поля несиметричні, поле одного з варіантів виступає за межі поля іншого. Загалом таких слів небагато: **укладати (вкладати)**, док. **укласти (вкласти)** 1. Складати. 2. Примушувати лягти. 3. тільки док., розм. Убити. 4. розм. Істи. 5. тільки з поч. у. Офіційно домовлятися про що-небудь. 6. тільки з поч. у. Упорядковувати (словник тощо). 7. тільки з поч. у. Намічати (план тощо); **укладатися (вкладатися)**, док. **укластися (вкластися)** 1. Складати речі. 2. Готуватися до сну. 3. тільки з поч. у. Розміщуватися в певному порядку; **укриття (вкриття)** 1. Дія за значенням **укрити** і **укритися**. 2. тільки з поч. у. Місце, яке служить прикриттям; **утертий (втертий)** 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **утерти**. 2. тільки з поч. у. в знач. прикм., перен. Позбавлений оригінальності.

4. Слова, які не варіюють.

Слова, що починаються на **в-**, можна розподілити по групах:

а) невелика кількість дієслів і їхні деривати, які мають значення проникнення дії в об’єкт (у тому числі абстрактний), напр.: **вторгатися**, док. **вторгнутися**, **вторгнення**;

б) віддієслівні утворення з семантикою проникнення в об’єкт, які втрачають варіант **у-**: **в(у)бирати** – **вбирний**; **в(у)падати** – **впадіння**; **в(у)пускати** – **впуск**, **впускний**, серед них віддієслівні терміни: **вбирач фіз.**, **вросток спец.**, **врубівка гірн.**, розм. і т. ін.;

в) деякі прислівники: **взапас**, **вколо**, **воднокінь** і т. ін.;

г) давні утворення: **взаємини**, **взаємний**, **взаємність**, **взаємно**, а також з першою частиною **взаємо-**, **взаємно-**; **взуття**, але **в(у)зувати**, **в(у)зуватися**; **внутрі** діал., **внутрішній**, **внутрішність**, **внутрішньо**, а також з першою частиною **внутрішньо-** і т. ін.;

г) запозичення з інших слов’янських мов: **взвод**, **взводний** – з російської; **влада**, **владання**, **владність** – з польської; **власть**,

властитель, властолюбний, всує – зі старослов'янської і т. ін. (в-етимологічний).

Слова, що починаються на **у-**, можна розподілити по групах:

а) дієслова і їхні деривати зі значенням результативності дії: **удержавлений, удержавлення, удержавлювати, док. удержавити; узагальнений, узагальненість, узагальнено, узагальнювати, док. узагальнити, узагальнюватися, док. узагальнитися, узагальнюючий; усвідомитися, усвідомлення, усвідомлювання, усвідомлювати, док. усвідомити** і т. ін.;

б) невелика кількість дієслів зі значенням поширення дії по об'єкту: **убаблятися, убовтатися, умаювати, док. умаїти, унизувати, док. унизати;**

в) віддієслівні іменники, які означають наслідок певної дії чи те, що утворилося як наслідок, і втрачають варіант **в-**: **у(в)доїти – удій, у(в)жати – ужинок, ужин; у(в)колоти – укол; у(в)ривати – уривок**, зокрема терміни: **угар спец., угон зал., упор, усадка техн., усушка спец., утруска спец.** і т. ін.;

г) віддієслівні назви осіб за характером, певною властивістю, поведінкою або заняттям: **удавальник, удавальниця, укажчик, укажчиця, уродженець, уродженка, усиновитель, усиновителька, утаювач** і т. ін.;

г) слова з префіксом **уз-**: **узбережжя, узбережний; узбіч, узбічний, узбочина**, але **у(в)збіччя; узвар, узварець; узгір'ячко**, але **у(в)згір'я; узлісок, узлісний**, але **у(в)злісся** і т. ін.;

д) похідні від слів із початковим наголошенням **у-**: **уряд – урядовець, урядовий, урядово, урядування, урядувати; усний – уснопоетичний; успіх – успішний, успішність, успішно** і т. ін.;

е) слова з коренями іншомовного походження: **узурпатор, узурпаторський, узурпація, узурпований, універсальний, університет, утопія, утопізм, утопічний**, у тому числі терміни іншомовного походження: **увіолевий фіз., увулярний лінгв., узуальний книжн., уранат хім., урем'я, уремичний мед.** і т. ін. (у-етимологічний).

Варіювання не характерне для офіційних онімів (топонімів, гідронімів, етнонімів, антропонімів тощо) і відонімних назв: **Владивосток, владивостоцький; Владимир, владимирський; Улан-Батор, улан-баторський; Угорщина, угорець, угорський.**

Цілком осібно стоїть топонім *Україна* і похідні від нього слова. Як офіційне найменування використовується тільки варіант на *у-*, але в художній літературі, фольклорі може виступати варіант з *в-*.

Важливу функцію індивідуалізації, або легалізації, особи виконують антропоніми, їхнє варіювання в офіційних паперах не допускається, хоча деякі одиниці мають варіантні реалізації: *Влас–Улас, Вдовин –Удовин, Вдовиченко – Удовиченко*.

Взагалі, як зауважила А. Матвієнко, щодо префіксальних *в-/у-* існує “маса невизначених і невмотивованих явищ” [3: 73]. У деяких конкретних випадках на перешкоді вільному варіюванню стали причини несемантичного характеру. Ці причини треба шукати в етимології і простежувати весь історичний шлях слова.

5. Слова, які не є варіантами.

До цієї групи входять лексеми, що мають обидва префікси (початкові) *в-/у-*, але їхні семантичні поля не стикаються і не накладаються. Таких “неваріантних пар” налічуємо близько десятка: *вдача* “характер” – *удача* “успіх”; *вклад* “внесок” – *уклад* “порядок”; *вникати*, док. “вдумуватися” – *уникати*, док. *уникнути* “цуратися кого-небудь”; похідні *вникання* – *уникання*, *вникливо* – *уникливо*; *вправа* “спеціальне завдання” – *управа*¹ 1. іст. “установа, яка займається суспільними справами”, *управа*² діал. “обробіток землі”; *вступ* “початкова частина твору” – *уступ* “виступ у чому-небудь”; *всувний* “який всувається у щось” – *усувний* “якого можна усунути”; *вхід* “отвір” – *ухід* іст. “місце для промислу”.

Перед укладачами словників з початків власне української лексикографії завжди поставало питання розроблення варіантів на *в-/у-*. П. Білецький-Носенко у своїй праці “Словар малороссийского или юго-восточнорусского языка..., составленного по произношению, каким говорят в Малой и Южной России...” (1838–1843) навіть сформулював правила вибору варіантів: “**В** змінюється подібно до англійського у подвійний **w**; часто в **у** і навпаки, коли попереднє слово закінчується приголосним або голосним, для плавкості звука” [1: 66]; “**В** витягують в **у**, коли попереднє слово закінчується приголосним звуком, а наступне починається буквою **в**, для уникнення зіштовхнення приголосних або голосних” [1: 360–361].

У лексикографії при розв'язанні питання варіантності **в-/у-** враховують кілька моментів: які слова мають варіанти, який із двох варіантів вважати основним і як найраціональніше подавати варіанти в словнику.

Протягом ХІХ–ХХ століть варіанти з початковими **в-/у-** словникарі подавали по-різному:

1) безсистемно, залежно від зібраного лексичного матеріалу, з початковим **в-** чи **у-** – з другим варіантом або й без нього, при цьому траплялося дублювання статей, коли слово одночасно розроблялося на **В** чи на **У**;

2) системно за фонетичним принципом – тільки (або переважно) на літеру **В** чи на літеру **У** з відповідними відсиланнями з іншої літери;

3) системно за семантичним принципом – на літеру **В** чи **У** залежно від значення слова з обов'язковим відсиланнями з іншої літери.

Останній спосіб розроблення варіантів слів з **в-/у-** був реалізований в академічному “Словнику української мови” в 11-ти томах (1970–1980).

На **В** подані дієслова, що виражають спрямування дії в середину, в межі чого-небудь, а також прислівники, числівники та прийменник **в**; на **У** – дієслова, що виражають поширення дії на поверхню чого-небудь і наслідок дії. У Додатку до 11-томного Словника такий же принцип розроблення регулярних фонетичних варіантів з початковими **в-/у-**. Згідно з інструкцією, у реєстр Додатка потрапили¹:

1. Нові слова з фонетичними варіантами. Вони подані на свою літеру з відсиланням через *див.* з іншої літери. Включення їх у реєстр зумовлене розвитком української лексики, а також недостатністю ілюстративного матеріалу на час укладання Словника та обмеженим використанням матеріалів “Словаря української мови” за редакцією Б. Грінченка.

ВЖИВИТИ *див.* **вживля́ти**.

¹ Тут і далі покликаємося на словникові матеріали Н. Є. Лозової.

ВЖИВЛЕНИЙ (УЖИВЛЕНИЙ), -а, -е. Дієприкм. пас. мин. до **вживіти**. | у знач. *пред.* **вжівлено**. *Пацієнту було вживлено в нерви та м'язи ніг 15 електродів (ЕР).*

ВЖИВЛЯННЯ (УЖИВЛЯННЯ), -я, с. Дія за знач. **вживляти**.

ВЖИВЛЯТИ (УЖИВЛЯТИ), -яю, -яєш, *недок.* / *док.* **ВЖИВИТИ (УЖИВИТИ)**, -влю́, -виш, *перех.*, у *що*. Уводити сторонній предмет у живу тканину для приживляння в ній.

ВЖИВЛЯТИСЯ (УЖИВЛЯТИСЯ), -яється, *недок.* Пас. до **уживляти**.

УЖИВИТИ, УЖИВЛЕНИЙ, УЖИВЛЯННЯ, УЖИВЛЯТИ, УЖИВЛЯТИСЯ *див.* **вживіти, вжівлений** і т. ін.

ВДУРНІ (УДУРНІ), *присл., розм.* Даремно, марно. *Тільки гроші вдурні пропали* (Грінч., т. 4).

УДУРНІ *див.* **вдурні**.

2. Варіанти з початковим **в-** або **у-** до поданих у СУМі. Це слова або випадково пропущені під час укладання Словника, або ті, які з'явилися в мові протягом останніх десятиріч у зв'язку із загальною тенденцією розвитку варіантності – послабленням семантичних меж варіювання і посиленням позиційної зумовленості варіантів. Оскільки вони мають регулярний характер і семантику, тотожну зі словами, що є в реєстрі Словника, вони розроблені у відсильних статтях:

ВДОЧЕРІННЯ *див.* **удочеріння**.

УБРУКУВАТИ, УБУДОВУВАННЯ, УБУДОВУВАТИ, УБУДОВУВАТИСЯ, УБУДУВАТИ, УБУДУВАТИСЯ, УБУТИЙ *див.* **вбрукувати, вбудовування** і т. ін.

УДИВОВИЖУ *див.* **вдивовіжу**.

3. Фонетичні варіанти слів на **в-/у-**, у яких розвинулися нові значення, відтінки значень або які ввійшли до складу нових стійких сполучень слів, розроблені скорочено – з астериском після реєстрового слова, граматичною та стилістичною характеристикою, а в правій частині словникової статті подана тільки нова інформація. На іншу літеру наведено варіант, також з астериском, з відсиланням на основний варіант.

ВПА'ЮВАТИ* (**УПА'ЮВАТИ**), -юю, -юєш, *недок.* / *док.* **ВПА'ЯТИ (УПА'ЯТИ)**, -яю, -яєш, *перех.* 2. *тільки док., кому, перен., жарг.* Засудити кого-н. до позбавлення волі. – *Диявольська штуковина [кварцова лампа]. Я замалим не осліпнув. Коли на суду*

сказав, як мене “лікували”, суддя не повірив: – Не зводьте наклеп на наші органи!... Впяли мені, як тут кажуть, на повну катушку (А. Дімаров, В тіні Сталіна, 1990, 92); О.Авраменку “впяли” рік позбавлення волі (УМ, 27.06.2001. – КСЖЛУМ).

УПАЮВАТИ* див. впаювати.

Збереження принципів розроблення фонетичних варіантів на *в-/у-* в Додатку дозволяє не збільшувати його обсяг статтями, які дублювали б статті 11-томного Словника, водночас фіксуючи загальномовну тенденцію розвитку варіантності слів з початковими *в-/у-*.

Література

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підг. до видання В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 424 с.
2. Ільїн В. Префікси в сучасній українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 166 с.
3. Матвієнко А. Префіксальні у-в // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 1. – С. 71–73.

МОДЕЛІ БАГАТОЗНАЧНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ІМЕННИКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТЛУМАЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ)

© **Наталія Сніжко, 2010**

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'808.3: 801.3

У статті описано нові підходи до системного вивчення полісемічних слів. Моделі багатозначності іменників, побудовані на основі формул тлумачення одинадцятитомного Словника української мови, відображають особливості внутрішньослівних семантичних зв'язків між значеннями полісемічного слова та подають відношення між лексико-семантичними полями.

Ключові слова: полісемія, семантична структура слова, лексико-семантична система, автоматизоване моделювання, ідеографічний тезаурус.